

Ik zal daar met u samenkomen

Bijbels-theologisch onderzoek naar het samenkomen van God en zijn volk in het Oude Testament.

Henk ten Voorde

Eindscriptie Evangelische Theologische Academie
Scriptiebegeleider: Ds. A. Davidse, Lic. Theologie
maart 1996

INHOUD

PROLOOG	3
INLEIDING	4
ONTMOETING.....	5
ONTMOETING IS THEOCENTRISCH	7
ONTMOETING VERONDERSTELT AANWEZIGHEID	10
ONTMOETING ALLEEN MOGELIJK DOOR VERZOENING	17
ONTMOETING ALS DIALOOG.....	22
ONTMOETING EN VIERING	27
SAMENVATTING EN CONCLUSIE	33
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	35

PROLOOG

In 1992 maakte ik deel uit van een werkgroep die met voorstellen moest komen voor vernieuwing van de eredienst in de gemeente waar ik toen bij hoorde. Tijdens onze werkzaamheden bleek dat mensen hele verschillende ideeën hadden over de inrichting van de eredienst. Door daar wat verder met elkaar over door te praten bleek dat de verschillen veel dieper zaten dan de praktische inrichting van de eredienst. We verschilden met elkaar van mening over de vraag "met welk doel komen we als gemeente bij elkaar?". Blijkbaar kwamen verschillen van mening over de praktische inrichting van de eredienst voort uit een veel dieper liggend verschil van inzicht. Daarmee was mijn belangstelling gewekt voor de grondvragen van de liturgie. Waar kwamen mijn eigen ideeën over de eredienst vandaan en wat zijn de wortels van de christelijke eredienst? Het is duidelijk dat inrichting van de samenkomsten van de christenen in de eerste eeuw niet uit de lucht kwam vallen. Voor deze samenkomsten werd voortgebouwd op de liturgie van de synagoge die vervolgens haar oorsprong vond in de eredienst van het Oude Testament. Daarom heb ik besloten onderzoek te doen naar de bijbels-theologische aspecten van de eredienst zoals die beschreven is in het Oude Testament. Daarmee heb ik dan niet direct een antwoord op de vraag naar het waarom van de christelijke eredienst in onze tijd maar mogelijk wel meer inzicht in één van de belangrijkste pijlers ervan.

Ik hoop met dit onderzoek niet alleen mijn eigen belangstelling te bevredigen maar ook een bijdrage te leveren aan het functioneren van de eredienst van de gemeente van Jezus Christus in onze tijd. In het bijzonder de eredienst van mijn eigen gemeente, de evangelische gemeente "De Mare" in Rotterdam-Zuid.

Rotterdam, maart 1996

Henk ten Voorde

INLEIDING

Naast de persoonlijke ontmoeting tussen God en de individuele gelovige kent de Bijbel ook de omgang van God met zijn volk als collectief van gelovigen. Het volk komt samen om God te ontmoeten. Ik wil de aard van deze ontmoeting van God met zijn volk onderzoeken. Ik beperk mij daarbij tot de belangrijkste bijbels-theologische begrippen waarmee het Oude Testament deze ontmoeting beschrijft. Onder het volk van God dient dan ook in dit geval het volk Israël te worden verstaan.

Mijn probleemstelling luidt als volgt:

"Met welke bijbels-theologische begrippen is de ontmoeting van God met zijn volk beschreven in het Oude Testament?"

Achtereenvolgens worden de volgende facetten van de ontmoeting tussen God en zijn volk onderzocht. Wat kan er gezegd worden over het karakter van de ontmoeting? Is de ontmoeting theocentrisch? Is God werkelijk aanwezig op de plaats van de ontmoeting? Welke rol speelt de verzoening in de ontmoeting tussen God en zijn volk? Welke wijze van communicatie vindt er plaats in de ontmoeting, tussen God en zijn volk. Op welke wijze komt het feestelijke karakter van de ontmoeting tussen God en zijn volk aan het licht? Ten slotte wordt een samenvatting en conclusie gegeven.

De citaten uit de Heilige Schrift zijn ontleend aan de vertaling uit 1951, van het Nederlands Bijbel Genootschap.

ONTMOETING

Bij de verbondssluiting op de Sinai geeft God aan Mozes de opdracht:

"En zij zullen Mij een heiligdom maken, en Ik zal in hun midden wonen." (Exodus 25:8)

Het doel van het wonen van God in het midden van het volk Israël was om een plaats te hebben waar God Mozes en de Israëlieten kon ontmoeten:

"een dagelijks brandoffer voor uw geslachten bij de ingang van de tent der samenkomst voor het aangezicht des Heren, waar Ik met u zal samenkomen, om daar tot u te spreken. Ik zal dan daar samenkomen met de Israëlieten, en zij zullen door mijn heerlijkheid geheiligd worden." (Exodus 29:42,43)

"Een gedeelte daarvan zult gij uiterst fijn wrijven, en iets ervan leggen voor de Getuigenis in de tent der samenkomst, waar Ik met u zal samenkomen; allerheiligst zal dit voor u zijn." (Exodus 30:36)

De niphalaal vorm van het Hebreeuwse woord **יָעַד** dat in deze teksten wordt gebruikt voor samenkomen heeft de betekenis van ontmoeten¹. Het wordt gebruikt voor de ontmoeting tussen God en zijn volk (Ex 25:22; 29:43v; 30:6,36), voor het verzamelen van het volk voor de eredienst (Num 10:3,4; 1 Kon 8:5; 2 Kron 5:6). Het wordt ook gebruikt voor het verzamelen van het volk tegen de Here in opstandigheid (Num 14:35; 16:11; 27:3). In dit laatste geval is sprake van ontmoeting in de zin van confrontatie.

Een afgeleide vorm van het Hebreeuwse woord voor ontmoeten is het woord **מוֹעֵד** dat wordt gebruikt voor de plaats van ontmoeting **מוֹעֵד אֱהָל**, de tent der samenkomst, een uitdrukking die 142 maal voorkomt in het Oude Testament (Ex 27:21; 28:43, etc.). Het woord wordt ook gebruikt voor de tijdstippen van de ontmoeting, elk feest is een **מוֹעֵד** maar samen vormen ze de **יְהוָה מוֹעֲדָיו**, de feesttijden des Heren (Lev 23:2)². Dit wordt verder uitgewerkt in het hoofdstuk "Ontmoeting en viering".

A.C. Barnard benadrukt dat het in de eredienst om een werkelijke ontmoeting gaat tussen God en zijn volk:

"Die grondliggende, die konstitutieve grondhouding van die erediens is die ontmoeting - van mens en God en van God en mens."³

Hij brengt vervolgens onder woorden wat een werkelijke ontmoeting tussen God en mens impliceert⁴. Hiervan volgt een samenvatting in eigen woorden:

¹ Theological Wordbook of the Old Testament, Volume 1, blz 387,388.

² Aangehaald werk (a.w.) blz 388,389.

³ A.C. Barnard, Die erediens, blz 416.

⁴a.w. blz 419.

- Een werkelijke ontmoeting betekent dat men staat tegenover een ander persoon. Wij ontmoeten altijd een persoon, geen macht, situatie of idee. Ontmoeting veronderstelt een ik-jij verhouding.
- De afstand tussen personen wordt overbrugd. De personen noemen elkaars namen. Ze kijken elkaar in de ogen en ontsluiten hun diepste wezen voor elkaar.
- In de eredienst waar de ontmoeting plaats vindt tussen God en zijn volk, daar is het volk zich ervan bewust dat ze staat tegenover een Ander, tegenover de Here. Hij blijkt een Iemand, een Ander, een Ik te zijn die tegenover hen staat.
- In de ontmoeting wordt het volk in het diepste van het bestaan aangesproken door de heilige God en dit gebeurt in liefde en tot behoud. Daarom is de ontmoeting met de Here altijd een diepe omvattende beleving. Het is geen statisch maar een dynamisch gebeuren dat de gehele mens in beweging brengt.
- De ontmoeting betekent een confrontatie tussen de mens, en alles wat hij met zich meebrengt, en de Here.

ONTMOETING IS THEOCENTRISCH

De sleutel tot het verstaan van de eredienst in het Oude Testament is God zelf. Hij staat in het middelpunt en alles draait om Hem.

In de eerste plaats is God degene die het initiatief tot de ontmoeting heeft genomen. Hij geeft opdracht om een heiligdom, de plaats van ontmoeting, te bouwen (Ex 25:8,9; 36:1). Hij beveelt het volk om te komen en Hem te ontmoeten (Lev 8:3; Num 10:2,3; Deut 4:10; 26:2; 31:12; Joz 18:1; Joël 1:14; 2:15).

God bepaalt ook de plaats van de ontmoeting. Tijdens de reis door de woestijn werd de tabernakel meegevoerd. Nadat het volk zich in het land Kanaän heeft gevestigd, komt er een meer permanente plaats waar het heiligdom is gevestigd en ten slotte wordt Jeruzalem de definitieve plaats van het heiligdom. God kiest zelf die plaats uit (Deut 12:5,11,13,14,21; 16:2; 26:2; 31:11; Joz 9:27; 1 Kon 8:29; 14:21; 2 Kron 7:12; Ps 132:13,14).

God schrijft ook voor wanneer het volk moet samenkomen. Hij stelt de tijden voor de ontmoeting vast (Lev 23:2). De sabbat, de laatste dag van de week, wordt apart gezet voor de ontmoeting met de Here (Lev 23:3). Verder zijn er door het jaar heen de vaste "feesttijden des Heren" (Lev 23:2,4,37,44; Num 9:2-5; 2 Kron 8:13; 31:3).

De Here beveelt ook hoe het volk moet samenkomen. Ontmoeting vindt plaats onder de verzoening van de offers (Ex 29:38-42; Lev 1-10). Zie verder het hoofdstuk "Ontmoeting alleen mogelijk door verzoening". De aard van de ontmoeting wordt vooral bepaald doordat het heilige samenkomsten moeten zijn (Ex 12:16; Lev 23:2vv; Num 28:18; 29:1). De ontmoeting moet een feestelijk karakter dragen (Num 29:35; Deut 16:8; 2 Kron 7:9; Neh 8:18; 12:27). Het volk Israël moest "een feest voor de Here vieren" (Ex 5:1; 12:14; 13:6; 32:5; Rich 2:19). Zie verder het hoofdstuk "Ontmoeting en viering".

In de tweede plaats wordt de inhoud, het doel en het wezen van de ontmoeting bepaald door wie God is. Door verschillenden is erop gewezen dat Deuteronomium 6:4 "Hoor, Israël: de Here is onze God; de Here is een!" de basis vormt voor de eredienst van het volk Israël. J. Coert Rylaarsdam zegt hierover:

*"The matrix of worship in the Old Testament, the key to its meaning and purpose, is most succinctly and comprehensively summed up in Deut 6:4 'The Lord our God is one Lord'."*⁵

⁵ J Rylaarsdam "The Matrix of Worship in the Old Testament" in: *Worship in Scripture and Tradition* (ed. Shepherd), blz 44. Zie ook A.C. Barnard, *Die erediens*, blz 68; H.H. Rowley, *Worship in Ancient Israël*, blz 259; Yoshiaki Hattori "Theology of Worship in the Old Testament" in : *Worship: Adoration and Action* (ed. D.A. Carson), blz 31, 218; B. Wentsel, *Dogmatiek deel 3a*, blz 269.

De Here alleen is God (Jes 44:6; 45:5; 46:9) en alle andere goden blijken geen echte goden te zijn (Jes 46:1,5; 40:18vv; 44:9vv). Het is opmerkelijk dat de verbondssluiting (Ex 24:8), de wetgeving (Ex 24:12) en de opdracht tot het oprichten van de tabernakel (Ex 25:8) nagenoeg gelijktijdig plaats vinden. Er bestaat dan ook een nauw verband tussen deze drie. Wenham zegt hierover:

*"Gods real and visible presence in the tabernacle was at the heart of the covenant."*⁶

In de eerste van de tien geboden zegt God:

"Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben. Gij zult u geen gesneden beeld maken noch enige gestalte van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op de aarde, noch van wat in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen." (Exodus 20:2-5^a)

Het Hebreeuwse woord _ dat hier voor buigen wordt gebruikt, wordt vaak vertaald met aanbidden (Rich 7:15; 1 Sam 1:3; 2 Kron 20:18; Ps 22:29). In de Authorised Version wordt dit woord 101 maal, van 166 keer dat het voorkomt, vertaald met "worship". Jahweh is de enige ware God en alleen Hij is het waard om aanbeden en gediend te worden.

De aard van de ontmoeting wordt mede bepaald door de heiligheid van God, "Ik ben heilig" (Lev 11:44,45; 19:2). De heiligheid van God heeft een afstraling op alles wat zich rondom de ontmoeting afspeelt. De plaats waar God woont, heet het heilige der heiligen (Ex 26:33,34). De ontmoeting tussen God en zijn volk worden heilige samenkomsten genoemd (Ex 12:16; Lev 23:7vv; Num 28:25,26). De priesters dragen heilige klederen (Ex 28:2,4; 29:6,29), de voorwerpen die bij de eredienst worden gebruikt worden heilig genoemd (Num 3:31; 4:15; 7:9) en de plaats waar de priesters de voorgeschreven handelingen verrichten tijdens de eredienst zijn heilige plaatsen (Ex 29:31; Lev 6:16,26). Ook het volk dat samenkomt wordt geheiligd door de heiligheid van God (Ex 29:43) en het wordt opgeroepen om heilig te zijn (Ex 11:44,45; 20:7; 22:31).

*"Whatever forms are used, the quality of Israël's worship is inevitably conditioned by the Object of Worship, righteous and gracious in all his ways, who in Him inmost is the Holy."*⁷

In de derde plaats wordt de ontmoeting bepaald door wat God gedaan heeft en nog steeds doet. God wordt aanbeden als de Schepper van hemel en aarde (2 Kon 19:15; Neh 9:6; Jes 37:16; Jer 32:17). In het bijzonder de Psalmen, die tijdens de eredienst werden gebruikt⁸, geven

⁶ Gordon J. Wenham, *The Book of Leviticus*, blz 17.

⁷ A.S. Herbert, *Worship in Ancient Israël*, blz. 9

⁸ Over de oorspronkelijke plaats en functie van de Psalmen bestaat behoorlijk verschil van mening, maar over het algemeen wordt aangenomen, dat de Psalmen een plaats hadden in de eredienst (T. Brien, *Oriëntatie in de liturgie*, blz. 16). N.H. Ridderbos stelt dat er van ouds een nauwe band is geweest tussen Israël's psalmodie en de cultus (Korte Verklaring:

inzicht in de aanbidding van God als Schepper (Ps 121:2; 124:8; 135:6; 134:3; 146:6). Verder wordt er steeds gerefereerd aan Gods daden in de geschiedenis van het volk Israël. De uitreding en verlossing van het volk Israël uit Egypte vormen een belangrijke motivatie voor het aanbidden en dienen van de Here (Ex 20:2; Deut 5:6; Neh 9:9,10; Ps 81:9). De daden van God in de geschiedenis van Israël vormen een steeds terugkerend motief in de aanbidding van God, de wonderbare doortocht door de Schelfzee (Neh 9:11, Ps 66:6; 78:13; 114:3-5; 136:13-15), de vuurkolom die het volk begeleidde op de tocht door de woestijn (Neh 9:12; Ps 78:14; 105:39), het manna en de kwakkelen waarmee God hen te eten gaf (Neh 9:15; Ps 78:24,25; 105:40), het innemen van het land Kanaän (Neh 9:22-24; Ps 44:2,3), de zegeningen die het volk daarna ontving (Num 9:25; Ps 65:11) en de terugkeer uit de ballingschap (Neh 9:31). Steeds wordt in herinnering geroepen wat de Here voor Israël gedaan heeft en wordt het volk Israël opgeroepen om de grote daden van God te gedenken. Dit wordt verder uitgewerkt in het hoofdstuk "Ontmoeting en viering".

In de vierde plaats vindt de ontmoeting plaats binnen het kader van het verbond dat God met Israël sloot. Hierboven is reeds gewezen op de nauwe relatie tussen het verbond, de wetgeving en de eredienst. De Here is niet alleen de enige ware God, die gediend en aanbeden moet worden, Hij is de God van Israël. De kern van het verbond wordt gevormd doordat de Here de God van het volk Israël is (Gen 17:7,8; Ex 6:6; 20:2; 29:46; Lev 11:45; 26:12,45; Deut 26:17; 29:13). T. Brienens vat de relatie tussen het verbond en de eredienst als volgt samen:

*"De samenkomst is in het Oude Testament een bijzondere vorm van het omgaan van God in zijn verbond met zijn volk. God ziet genadig om naar zijn volk en wil bij hen wonen. Deze liefdesrelatie gaat wel eenzijdig van de Here uit, maar wil steeds tweezijdig functioneren. Alle samenkomst, eredienst en liturgie rusten op deze verbondsrelatie... In de samenkomst krijgt de verbondsrelatie lokale concreetheid."*⁹

De hele eredienst wordt gedragen door het verbond en was een viering van het handelen en spreken van God binnen het verbond. "...Worship was the celebration of his divine action"¹⁰.

De Psalmen deel I, blz 15-20). Ook Franz Delitzsch gaat uit van het gebruik van de Psalmen in de cultus (Kommentaar op de Psalmen, blz 28-33). Als er een nauwe band bestaat tussen de Psalmen en de eredienst in het Oude Testament, vormen de Psalmen dus een belangrijke bron van informatie over de inhoud van de eredienst.

⁹ T. Brienens, Oriëntatie in de liturgie, blz 17.

¹⁰ J. Rylaarsdam "The Matrix of Worship in the Old Testament" in: Worship in Scripture and Tradition (ed. Shepherd), blz 69,70.

ONTMOETING VERONDERSTELT AANWEZIGHEID

Ontmoeting tussen God en zijn volk veronderstelt aanwezigheid van God op de plaats van ontmoeting. De oudtestamentische eredienst gaat uit van Gods aanwezigheid¹¹. Dit geloof in de tegenwoordigheid van Jahweh in zijn tempel is de reden van de eredienst die men brengt en bepaalt de gedragslijn van de gelovigen¹². Een sprekend voorbeeld hiervan is de geschiedenis van koning Hizkia die een dreigbrief ontvangt van Sanherib, waarmee hij in oorlog is:

"Hizkia nam de brief uit de hand der gezanten en las hem. Toen ging Hizkia op naar het huis des Heren, spreidde hem uit voor het aangezicht des Heren, en bad voor het aangezicht des Heren en zeide: Here, God van Israël, die op de cherubs troont, Gij, Gij alleen zijt God over alle koninkrijken der aarde; Gij hebt de hemel en de aarde gemaakt." (2 Koningen 19:14,15)

De aanwezigheid van God wordt in de eerste plaats tot uitdrukking gebracht door het wonen van God in een heiligdom. Een plaats die Hij zelf verkiest om vervolgens zijn volk op die plaats samen te roepen om Hem te ontmoeten. Ten aanzien van de heiligdommen die het volk Israël kende, kunnen drie perioden worden onderscheiden. De periode van de woestijnreis waarin sprake is van de tent der samenkomst, de periode in het land Kanaän waarin sprake is van verschillende heiligdommen en tenslotte de tempel.

Het heiligdom dat Israël onder leiding van Mozes maakte, had de vorm van een tent. De tegenwoordigheid van God in dit heiligdom wordt vooral zichtbaar na de voltooiing.

"En de wolk bedekte de tent der samenkomst, en de heerlijkheid des Heren vervulde de tabernakel, zodat Mozes de tent der samenkomst niet kon binnengaan, want de wolk rustte daarop, en de heerlijkheid des Heren vervulde de tabernakel." (Exodus 40:34,35)

Door velen wordt dit gezien als het teken van Gods tegenwoordigheid, "...the cloud of glory that showed His presence"¹³. Reeds in een eerder stadium is sprake van een wolk als teken van Gods tegenwoordigheid (Ex 16:10; 24:15-17; Ex 33:7-11).

Er bestaat enig verschil van inzicht over de relatie tussen de wolk die de tent bedekte en de heerlijkheid des Heren die de tent vervulde. Plantinga is van mening dat het teken van Gods tegenwoordigheid een wolk is met daarin een vuurglans, een vurige vlam. Het eigenlijke teken van Gods presentie was de vuurgloed terwijl de wolk een omhulsel was. De aanwezigheid van God openbaart zich, volgens Plantinga, gewoonlijk in vuur (Gen 15:17; Ex 3:2; 19:18; 24:17; Deut 4:12,15,33,36; Psalm 18:9; Jes 10:17; Ezech 1:4,26)¹⁴. Anderen maken

¹¹ T. Brienen, Oriëntatie in de liturgie, blz 17.

¹² R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 187.

¹³ Alan Cole, Exodus, blz 239. Zie ook W.H. Gispen, Korte Verklaring: Exodus deel II, blz 236; F.C. Fensham, Exodus, blz 70, 188, 239.

¹⁴ T.P. Plantinga, Daar woont Hijzelf, blz 90.

minder expliciet onderscheid en zien de wolk en de heerlijkheid des Heren in z'n geheel als een teken van Gods tegenwoordigheid¹⁵.

Bepaalde teksten wekken de indruk van afzonderlijke bezoeken van de Here omdat de wolk neerdaalt op de tent en haar weer verlaat op hetzelfde moment dat Jahweh kwam en vertrok (Ex 33:9; 34:5; Num 11:25; 12:4-10). Andere plaatsen duiden op een meer permanente verbinding van de wolk aan de tent aan (Ex 40:34,38; Num 9:15-23). Door R. de Vaux worden verschillen toegekend aan de verschillende bronnen van de Pentateuch¹⁶. Het is echter ook goed mogelijk dat het verschil wordt veroorzaakt doordat de ene groep teksten de permanente aanwezigheid van God in het heiligdom weergeeft en de andere groep Gods bijzondere aanwezigheid in bepaalde situaties.

Ook bij het in gebruik nemen van de tempel van Salomo is sprake van een duidelijke manifestatie van de tegenwoordigheid van God in de tempel (1 Kon 8:10; 2 Kron 5:13,14). Dat de Here in de tempel woont, wordt ook duidelijk in de Psalmen die betrekking hebben op de eredienst en de tempel¹⁷ (Ps 27:4; 84; 122:1-4; 132:13,14; 134).

Meer specifiek is de aanduiding dat de Here in het heiligdom woont tussen de cherubs. Direct bij de opdracht om de ark te maken met daarop een verzoendeksel met twee cherubs, wordt duidelijk dat de Here woont boven het verzoendeksel tussen de cherubs en dat dit de plaats van ontmoeting is tussen de Here en Mozes:

"En Ik zal daar met u samenkomen en van het verzoendeksel af, tussen de beide cherubs op de ark der getuigenis, over alles met u spreken wat Ik u voor de Israëlieten gebieden zal." (Exodus 25:22)

Het wonen van de Here boven het verzoendeksel maakt duidelijk dat de Here alleen kan wonen te midden van zijn volk en alleen een ontmoeting met het volk kan hebben als er sprake is van verzoening (Lev 16:2vv). Zie voor het wonen van God boven het verzoendeksel, tussen de cherubs (Num 7:89; 1 Sam 4:4; 2 Sam 6:2; 2 Kon 19:15; 1 Kron 13:6; Ps 80:1; 99:1; Jes 37:16; Jer 3:6).

Over het wonen van de Here in de tempel in Jeruzalem heeft zich een uitgebreide terminologie ontwikkeld. Zo wordt gesproken van Sion als de woonplaats van God, vooral sinds Jesaja krijgt de naam Sion een godsdienstige klank¹⁸. De berg Sion is de heilige berg in de Psalmen (2:6; 3:5; 15:1; 43:3; 59:9) en in de latere profeten (Jes 27:13; 56:7; 57:13; 65:11; 66:20; Jer 31:23; Ezech 20:40; Dan 9:16,20; Obadja 16; Joël 2:4,17; Zef 3:1). God doet zijn stem uit Sion horen (Am 1:2; Jes 2:3; Mich 4:2) en treedt handelend op vanuit het heiligdom (Ps 20:3; 134:3). Voor

¹⁵ W.H. Gispens, Exodus, blz 236; F.C. Fensham, Exodus, blz 239; Alan Cole, Exodus, 239.

¹⁶ R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 137.

¹⁷ a.w., blz 187.

¹⁸ R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 187.

de aanwezigheid van de heerlijkheid des Heren is binnen het jodendom na de periode van het Oude testament het begrip *sjechina* ontwikkeld. Dit woord komt niet in het Oude Testament voor maar is afgeleid van het woord שָׁכַן, dat in het Oude Testament wordt gebruikt voor het wonen van God in het heiligdom (Ex 24:16; 25:8; Num 9:17,18, 22; 10:12; Deut 12:11; Ps 74:2; 85:9; Zach 8:3)¹⁹

In de tweede plaats wordt de aanwezigheid van de Here op de plaats van ontmoeting duidelijk door de uitdrukking לְפָנֵי יְהוָה, voor het aangezicht des Heren. De uitdrukking komt 224 maal voor in het Oude Testament waarvan de meeste keren met betrekking tot de eredienst. Het woord פָּנִים, gezicht, komt altijd voor in het meervoud. Dat is mogelijk een indicatie van het feit dat het gezicht een combinatie is van een groot aantal facetten. Het gezicht identificeert de persoon en reflecteert de houding en de gevoelens van de persoon. Als zodanig kan het een substitutie zijn van de persoon. De uitdrukking "voor het aangezicht des Heren" kan opgevat worden als "in tegenwoordigheid van" of als "voor" in de zin van "in het volle zicht van", "onder het oog van" of "in de achting van"²⁰.

C. Houtman²¹ stelt dat de betekenis van לְפָנֵי יְהוָה niet altijd even gemakkelijk is vast te stellen. Soms is het kennelijk bedoeld als "op de heilige plaats" (Ex 16:33; 28:30; 29:11,24,26,42; 34:34) of ten dienste van de Here (Ex 25:30; 27:21; 28:12,29; 29:23,25; 30:8,16; 40:23,25). Wenham zegt over de uitdrukking het volgende:

*"Because God dwelt in the tent of meeting, the sacrifices carried out before it on the altar are described as being performed before the Lord."*²²

Gods aangezicht zien is een uitdrukking die ontleend is aan het verschijnen van de onderdaan voor de vorst. Wie een verzoek tot de koning wil richten, gaat naar het paleis, de plaats waar de koning woont. Evenzo gaat wie God wil ontmoeten naar het heiligdom waar Hij woont (2 Sam 1,2)²³.

Het volk wordt opgeroepen om te verschijnen voor het aangezicht des Heren (Ex 16:9; 23:17; 34:18-24; Lev 9:5; 29:16,42; Deut 16:16; 31:1). Mozes en anderen kwamen voor het aangezicht des Heren om met Hem te spreken (Ex 6:12,30; 34:34; Num 27:5; 1 Sam 1:12,15,19,22; 2:18; 2 Kon 19:14,15; Jes 37:14) en ook het lot werd geworpen voor het aangezicht des Heren (Joz 18:8,10; 19:51). De offers werden gebracht voor het aangezicht des Heren (Ex 27:21; 29:11,24, Lev 1:3,5,11, etc) en waren in een aantal gevallen een lieflijke reuk voor de Here (Ex 29:25; 30:8). De voorwerpen in het heiligdom, zoals de kruik met manna en de toonbroden, werden

¹⁹ Bijbelse Encyclopedie, deel 2, blz 332.

²⁰ Theological Wordbook of the Old Testament, Volume 2, blz 727, 728.

²¹ C. Houtman, Exodus deel I, blz 64,65.

²² Gordon J. Wenham, The book of Leviticus, blz 18.

²³ A.J. Wensinck, Liturgie in het Oude Testament, blz 5.

neergelegd voor het aangezicht des Heren (Ex 16:33; 40:23,25; Num 17:7,9; 1 Sam 10:25; 21:6).

In de derde plaats wordt de aanwezigheid van de Here op de plaats van de ontmoeting duidelijk door het gedrag van het volk en de priesters. Voor de verschijning van de Here op de berg Sinaï ontvangt Mozes het bevel om de omgeving van de berg af te zetten. Niemand uit het volk mocht hem bestijgen of zelfs zijn voet aanraken (Ex 19:12,13). Wanneer de Here in de wolk verschijnt voor de tent om met Mozes te spreken buigt het volk zich neer (Ex 33:10). Wanneer de priesters de offers brachten, naderden ze tot God (Lev 16:1; 21:17). De priesters moesten zich aan strikte voorschriften houden (Lev 8:9,13,17, 21,29,36, etc) en de dood was een reële mogelijkheid als ze zich niet aan de instructies hielden (Lev 8:35; 10:2,7,9; 16:2,13). De priesters droegen voorgeschreven kleding om welgevallig te zijn voor het aangezicht des Heren (Ex 28:12, 29; 28:30,38). Vanwege de goddelijke aanwezigheid in het heilige der heiligen mocht de hogepriester slechts eens per jaar naar binnen volgens strikte rituelen (Lev 16).

De vraag dient gesteld te worden hoe het wonen van God in een heiligdom op een bepaalde plaats (zijn immanentie) zich verhoudt tot Gods transcendentie. Ook in het Oude Testament is dit spanningsveld aanwezig. Bij de inwijding van de tempel wordt dit door Salomo op treffende wijze onder woorden gebracht:

"Zou God dan waarlijk op aarde wonen? Zie, de hemel, zelfs de hemel der hemelen, kan U niet bevatten, hoeveel te min dit huis dat ik gebouwd heb." (1 Koningen 8:27)

Om aan dit spanningsveld tegemoet te komen, wordt in het vervolg van deze tekst gezegd dat de gelovige in de tempel bidt en dat de Here hem hoort in de hemel, de plaats waar Hij woont (1 Kon 8:29-40). Een andere poging om aan dit spanningsveld tegemoet te komen, is om te zeggen dat Gods naam in het heiligdom woont (Deut 12:5,11; 1 Kon 8:17,29)²⁴. In de Semitische gedachtengang vertegenwoordigt de naam de persoon, waar de naam van Jahweh is, daar is God op een bijzondere manier aanwezig²⁵.

Wensinck meent dat het spanningsveld kan worden opgelost door rekening te houden met het antieke wereldbeeld en geeft dit, samengevat, als volgt weer. In de oer-oceaan heeft God bij de schepping een vast punt gelegd, een berg die boven de wateren uitstak. Die berg reikt tot in de hemel en staat in de oerwateren (chaos van de onderwereld). De berg is het middelpunt van het heelal. Hemel, aarde en onderwereld ontmoeten elkaar (Gen 28:10-17). De tempelberg is synoniem voor de berg in de oerzee. De conclusie is dat Gods wonen in de hemel en zijn

²⁴ Drs. S. Janse, Heeft Jeruzalem nog een plaats in het heilsplan van God?, Soteria, december 1995, p 23.

²⁵ R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 188.

wonen in het heilige der heiligen twee verwante of identieke gedachten zijn²⁶. Vriezen stelt daar tegenover dat de wereldbeschouwing van het Oude Testament wel hetzelfde is als dat van de oud-oosterse volkeren maar dat daar geen mythologisch karakter aan wordt gegeven. Het nieuwe in het Oude Testament is dat het geloof in de God van heil en genade wordt toegepast op die wereldopvatting²⁷. De Vaux zegt dat de steunpunten die men voor deze theorieën in de bijbelse teksten zou kunnen terugvinden uiterst zwak zijn. De idee van de tempelberg als middelpunt van de aarde komt nergens uitdrukkelijk voor. Wat de tempel betreft, geeft geen enkele tekst enige aanwijzing, dat men daar ooit een kosmische betekenis aan heeft gehecht²⁸. De sleutel tot de symboliek van de tempel is niet de mythologie of de kosmologie maar de eigen geschiedenis van Israël waarin de Here zich heeft geopenbaard²⁹.

Het is niet nodig om het wonen van God op een bepaalde plaats mythologisch te duiden teneinde het spanningsveld tussen Gods immanentie en transcendentie op te lossen. Aan beiden kan op grond van het Oude Testament recht worden gedaan zonder aan Gods wezen te kort te doen. "... God is both up there and down here, and God's tempel wil not limit or localize his activity"³⁰, "... the Transcendent can relate to the finiti in such a way that neither the Transcendent is contained nor the finiti violated"³¹.

Behalve het filosofische probleem van Gods immanentie versus zijn transcendentie is er ook een praktisch probleem aan de orde. Het gevaar is aanwezig dat men God veilig opgesloten denkt in de tempel en zo van zijn hulp is verzekerd en ondertussen gewoon z'n eigen gang gaat³². Dat dit gevaar niet denkbeeldig is, blijkt uit de geschiedenis met de ark in 1 Sam 4 en uit de waarschuwingen in Micha 3:11 en Jeremia 7:4. De mens beschikt daar over God en de almachtige Schepper van hemel en aarde wordt terug gebracht tot een tempel-geboden God. Dat betekent terugkeer naar het heidendom want dat is nu juist het kenmerk van de afgoden.

Hiermee hangt samen dat de profeten duidelijk maken dat de aanwezigheid van de Here in het heiligdom niet vanzelfsprekend is. De profeet Ezechiël ziet in hoofdstuk 8-10 op indrukwekkende wijze hoe de Here het heiligdom verlaat. Eerst wordt aan Ezechiël de gruwelijke (8:9,10,13,15,17) afgoderij getoond die het volk in de tempel had gebracht. Bij de noordingang staat een beeld opgesteld dat erop gericht was geslachtsdrift op te wekken³³ (8:4). De tempel is vol met afbeeldingen van afgoden (8:10) en de afgod Tammuz wordt er vereerd (8:14). Daarna ziet Ezechiël hoe de heerlijkheid van de God van Israël zich van de troon in het heilige der heiligen verheft en zich begeeft naar de deur van de tempel (9:3). De heerlijkheid des Heren verplaatst zich via de voorhof (10:3-5) naar buiten en verlaat de tempel om plaats te nemen op

²⁶ A.J. Wensinck, Liturgie in het Oude testament, blz 5,6.

²⁷ C. Vriezen, Hoofdpijnen der Theologie van het Oude Testament, blz 192,193,197.

²⁸ R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 190.

²⁹ a.w., blz 192.

³⁰ Donald J. Wiseman, 1 and 2 Kings, blz 120.

³¹ John N. Oswalt, The Book of Isaiah, blz 204.

³² C. van Gelderen, KV: Koningen I, blz 156.

³³ Voor de uitleg van deze hoofdstukken is gebruik gemaakt van A. Noordtjij, Ezechiël, blz 91-119 en van John B. Taylor, Ezeziel, 95-107.

de gereedstaande troonwagen (10:18) en verlaat vervolgens Jeruzalem (10:19-22). Israëls ontrouw maakt het voor de Here onmogelijk om nog langer in de tempel te wonen. De tempel die vroeger gevuld was met de heerlijkheid des Heren wordt nu in opdracht van God verontreinigd en gevuld met lijken (9:7).

Ten slotte dient de vraag gesteld te worden naar de relatie tussen het wonen van de Here in een heiligdom op een bepaalde locatie en zijn alomtegenwoordigheid. In het Oude Testament is zowel de idee aanwezig van de Gods alomtegenwoordigheid (Jer 23:23,24; Amos 9:1-6; Ps 139:7-10) als de idee dat God in het bijzonder op een bepaalde plaats aanwezig is, zoals in dit hoofdstuk uitvoerig aan de orde is geweest. De algemene alomtegenwoordigheid Gods draagt het karakter van onderhouding en continuering van de schepping, de bijzondere tegenwoordigheid staat in het teken van heil en onheil (Deut 27-29; Ps 27:9; 85:6; 1 Kon 8:35-50)³⁴.

Meer specifiek toegepast op het volk Israël kan worden gezegd dat God in een bepaalde zin altijd met zijn volk is (Ex 33:14vv; 40:36-38). Hij sprak regelmatig met Mozes vanuit de tabernakel (Lev 1.1; 4:1, etc) en was gedurende de tocht door de woestijn aanwezig in de wolkkolom (Ex 13:21,22; Neh 9:12). Maar op bepaalde momenten verscheen de goddelijke heerlijkheid in een wolk en vuur zodat het gehele volk zijn komst kon zien. Zoals bij de wetgeving (Ex 19), de oprichting van de tabernakel (Ex 40:34vv) en de instelling van het priesterschap (Lev 9:23,24). Wenham hierover:

"Leviticus distinguishes between the permanent presence of God with his people, a presence which is to regulate their whole way of life, and his visible presence in glory which was obvious on special occasions."³⁵

Dat de transcendente en alomtegenwoordige God in het Oude Testament woont op plaatsen die men op een landkaart kan aanwijzen, hangt samen met de wijze waarop Hij handelt met het volk Israël. Daardoor is Hij aanwezig in de werkelijkheid van het volk Israël. Gods aanwezigheid was niet mystiek of spiritueel maar reëel en concreet omdat Hij ook op deze wijze in de geschiedenis van het volk wilde handelen. Van Niftrik zegt hierover:

"Omdat er is de troon Gods, de hemel, waar God woont - op geen landkaart te vinden - dáárom zijn er (omdat de tronende God geen rustende, maar in deze wereld handelende God is) op aarde plaatsen, op de landkaart aan te wijzen, waar God op bijzondere wijze wonen wil."³⁶

Daarmee is niet gezegd dat de Here een locale of localiseerbare God zou zijn³⁷. God zit niet gevangen op de plaats die Hij uitkiest om te wonen. Hij kan de tempel in Jeruzalem laten

³⁴ B. Wentsel, Dogmatiek deel 3a, blz 492-494.

³⁵ Gordon J. Wenham, The book of Leviticus, blz 17.

³⁶ G.C. van Niftrik, De hemel, over de ruimtelijkheid van God, blz 96.

³⁷ L.J. van den Brom, God alomtegenwoordig, blz 72.

verwoesten (Jer 7:14v). Daarmee wordt Hij niet dakloos. De ark, op wiens cerubs God woonde, kon worden gestolen door de Filistijnen. Daarmee was Hij niet de gevangene van de Filistijnen. Hij is de transcendente God, die de werkelijkheid van het volk Israël te boven gaat. Tegelijk is Hij de reëel aanwezige in de concrete, door tijd en ruimte bepaalde, situatie van zijn volk.

ONTMOETING ALLEEN MOGELIJK DOOR VERZOENING

De eredienst in het Oude Testament kan getypeerd worden als een ontmoeting tussen de heilige God en een zondig volk³⁸. Het besef dat er geen ontmoeting mogelijk is tussen de heilige God en het zondige volk is in het Oude Testament volop aanwezig (Ex 33:20; Rich 6:22; 13:22; Job 44:17; Ps 130:3; 143:2; Hab 1:13). In het roepingsvisioen van Jesaja ziet hij de heerlijkheid van God en hoort hij een seraf zeggen:

"Heilig, heilig, heilig is de Here der heerscharen, de ganse aarde is van zijn heerlijkheid vol." (Jesaja 6:3)

Dat herinnert hem aan zijn eigen onreinheid en aan de onreinheid van zijn volk. In de tegenwoordigheid van de heiligheid van de Here kan niets bestaan dat onrein is:

"Wee mij, ik ga ten onder, want ik ben een man, onrein van lippen, en woon te midden van een volk, dat onrein van lippen is, en mijn ogen hebben de Koning, de Here der heerscharen, gezien." (Jesaja 6:5)

Er zijn twee mogelijkheden: of Jesaja gaat ten onder aan z'n onreinheid, zoals hijzelf aangeeft, of zijn onreinheid wordt van hem weggenomen:

"... nu is uw ongerechtigheid geweken en uw zonde verzoend." (Jesaja 6:7)

Om de ontmoeting tussen God en zijn volk mogelijk te maken, neemt verzoening, die plaats vindt door offers, een centrale plaats in in de eredienst van het volk Israël. Herbert zegt hierover:

"Perhaps the most important aspect of Israel's cultus is that it is set within the framework of Yahweh's decisive act of salvation."³⁹

Om duidelijk inzicht te krijgen in de plaats die de offers innemen ten aanzien van de ontmoeting tussen God en zijn volk zal eerst worden nagegaan hoe de begrippen *heilig, rein en onrein* met elkaar samenhangen. Hiervoor is gebruik gemaakt van de analyse die Wenham hierover heeft opgenomen in zijn commentaar op het boek Leviticus⁴⁰.

De priesters moesten onderscheid maken tussen heilig en onheilig en tussen rein en onrein (Lev 10:10). De niet-heilige dingen worden verdeeld in twee groepen rein en onrein. Dieren zijn verdeeld in rein en onrein (Lev 11) en ziekten kunnen mensen onrein maken (Lev 12-15). Iets dat rein is, een mens of een voorwerp, kan tijdelijk onrein worden door contact met onreine dingen (Lev 11:24-40; 14:46; 15:5-11,20-27; 17:15; Num 5:2; 19:11,14,16) of door geboorte

³⁸ A.C. Barnard, Die erediens, blz 72.

³⁹ A.S. Herbert, Worship in Ancient Israel, blz 47.

⁴⁰ Gordon J. Wenham, The book of Leviticus, blz 18-24.

(Lev 12:2), ziekte (Lev 13), seksueel contact (Lev 15:18; 18:20,24,25,28,30) of zonde (Num 35:33).

"Alles wat de onreine aanraakt, zal onrein zijn, en wie hem aanraakt, zal tot de avond onrein zijn." (Numeri 19:22)

Heilige dingen maken alles wat daaraan raakt heilig (Ex 29:37; 30:29; Lev 6:18). De Here zegt van het volk Israël:

*"...en zij zullen door mijn heerlijkheid geheiligd worden."*⁴¹ (Exodus 29:43)

Reinheid wordt niet op iets anders overgedragen maar vormt de basistoestand, het normale. Heiligheid en onreinheid zijn variaties op het normale. Iets is onrein als het afwijkt van de norm binnen de soort. Zoals vissen die geen vinnen of schubben hebben, en dus afwijken van de norm, zijn onrein (Lev 11:9-11).

Iets wat rein is en in contact komt met iets wat onrein of heilig is, kan respectievelijk onrein of heilig worden. Iets wat onrein is mag echter nooit in contact komen met het heilige. Onreine personen mogen geen heilig offervlees eten, gebeurt dat toch dan moeten ze gedood worden (Lev 7:20,21; 22:3). Heilige personen zoals priesters of nazireeërs mogen niet in contact komen met onreine dingen zoals een dode (Lev 21:1-3; Num 6:6-8).

Omdat de tabernakel, waarin de Here woonde, in het midden van het tentenkamp van Israël stond, moest alles wat onrein was uit de gemeenschap worden verwijderd. Iemand die door een huidziekte of op andere wijze onrein was geworden, moest het kamp verlaten (Lev 13:45,46, Num 5:2-3). De heiligheid van God is bepalend voor de samenleving van het volk Israël:

"Weest heilig, want ik ben heilig!" (Leviticus 11:44,45; 19:2; 20:26)

De naam van de Here is heilig (Lev 20:3; 22:2,31) en zijn naam wordt ontheiligd wanneer Israël afgoden dient (Ezech 20:39), vals zweert (Lev 19:12) of andere zonden bedrijft (Lev 18:21; 20:3; 21:6; 22:2). Alles wat aan God gegeven wordt, wordt heilig, de vrucht van gewassen als loffer (Lev 19:24), de tabernakel en alles wat daarbij hoort (Ex 40:9; 29:36; 30:29), de sabbat en de andere feesten (Lev 23). De personen in dienst van God zijn heilig, priesters (Ex 29:1; 39:30; Lev 21:6vv), levieten, nazireeërs (Num 6:6-8). Het volk Israël dat van andere volken is afgezonderd om de Here te dienen, is heilig (Ex 19:5,6; Lev 20:26).

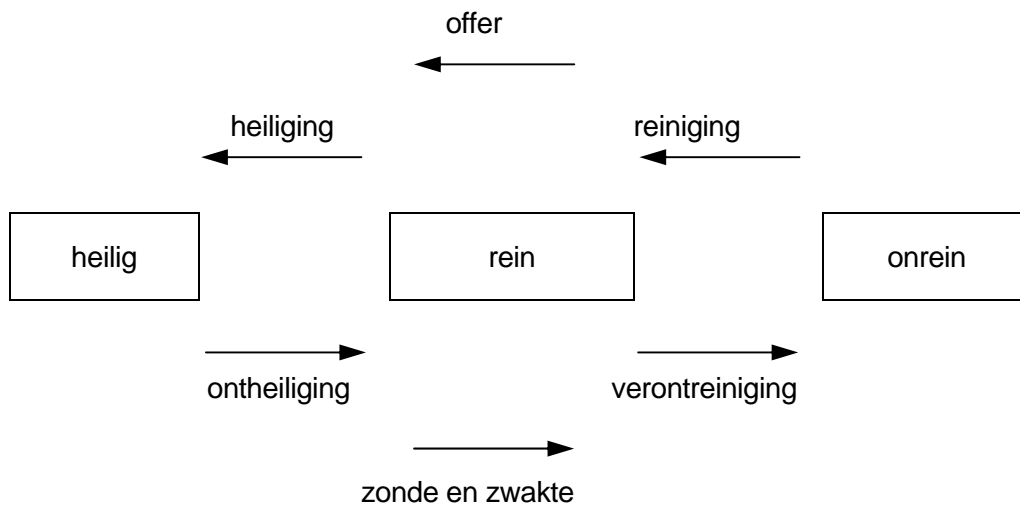
Het is onmogelijk dat er een ontmoeting plaats zou vinden tussen de Here en het volk Israël, indien het volk onrein was. Om die ontmoeting mogelijk te maken, moest het volk zich ontdoen

⁴¹ Tekstkritisch levert de uitdrukking "zij zullen door mijn heiligheid geheiligd worden" problemen op. Eigenlijk staat er "het zal door mijn heiligheid geheiligd worden". De vraag is waar "het" op slaat. De Vulgata voegt het woord "altaar" in. De LXX geeft hier "Ik ben geheiligd door zijn heiligheid". Het NBG maakt meervoud van het werkwoord door toevoeging van een *†*. De meeste commentatoren vinden dit de beste oplossing. Zie F.C. Fensham Exodus, blz 206; W.H. Gispén, Korte Verklaring: Exodus deel II, blz 168,169.

van onreinheid. Daarbij speelt het brengen van offers een belangrijke rol (Ex 29:36,37; Lev 8:11-15, 23-30). Gispén zegt over het offer:

"Het ideaal is zó hoog, dat alleen het offer, het bloed op het altaar, de grote Verzoendag, het zondige Israël, dat ver beneden de eis der heiligheid blijft, kan bedekken in al zijn schuld en onreinheid vóór het oog van de Here."⁴²

Zonde en ziekte leiden tot ontheiliging van het heilige en tot verontreiniging van het reine. Offers kunnen dat proces omkeren. Wenham⁴³ heeft in een schema de relatie tussen heilig, rein en onrein weergegeven en de rol die zonde en ziekte en het offer daarbij spelen:

Offers reinigen het onreine (Lev 14:20; 14:6-7; 15:28-30) en maken het mogelijk dat er een ontmoeting plaats vindt tussen God en zijn volk.

Het Hebreeuwse woord **כָּפַר**, verzoening doen, wordt steeds gebruikt in samenhang met offeren en reiniging. Het woord betekend letterlijk "bedekken". Het zelfstandige naamwoord **כֹּפֶר**, losgeld, dat is afgeleid van **כָּפַר**, maakt de betekenis ervan duidelijk. Iedere Israëliet moest losgeld betalen voor de dienst in het heiligdom (Ex 30:12). Een moordenaar moest gedood worden omdat geen losgeld gegeven kan worden in ruil voor zijn leven (Num 35:31). De betekenis van **כָּפַר** kan daarom het best worden weergegeven met "verzoenen door het offeren van een plaatsvervanger"⁴⁴. Het leven van een offerdier was nodig in ruil voor het leven van de gelovige. Het was de uitdrukking van onschuldig leven gegeven voor schuldig leven. Dit wordt duidelijk doordat de offeraar zijn handen op het offer legt (Ex 29:10,15, 19) en zijn zonden belijdt over het dier dat werd gedood of weggezonden als zondebok (Lev 1:4; 4:4; 16:21; etc).

⁴² Dr. W.H. Gispén, Exodus, blz 8.

⁴³ Gordon J. Wenham, The book of Leviticus, blz 26.

⁴⁴ Theological Wordbook of the Old Testament, volume 1, blz 452,453.

Het offer tot verzoening heeft geen magisch karakter. Het offer is een uitwendige daad dat de innerlijke houding van de offeraar tot uitdrukking brengt. Er bestaat een duidelijk verband tussen het brengen van een offer en het belijden van de zonde (Lev 5:5; 16:21; Num 5:6). Het leggen van de hand op het hoofd van het dier (Lev 1:4; 3:2,8,13, etc) is een identificatie van de offeraar met het dier. Daarmee belijdt de offeraar dat hij de dood van het dier verdiend had maar bovendien dat met de dood van het dier de gemeenschap tussen God en de mens weer is hersteld. De schrijver van Spreuken maakt duidelijk dat de houding van de offeraar van veel groter belang is dan het offer zelf:

"Het offer der goddelozen is de Here een gruwel, maar aan het gebed der oprechten heeft Hij welgevallen." (Spreuken 15:8)⁴⁵

Werkelijke heiligheid blijkt uit gehoorzaamheid en het houden van de wet (Lev 19:22vv; 20:7vv; Num 15:39,40). Ongehoorzaamheid is ontheiliging en de dood waardig (Ex 31:14; Num 20:12). In de Talmoed wordt de gevraagde houding van de offeraar als volgt samengevat:

*"Sin offering and guild offering and death and the Day of Atonement all put together do not effect atonement without receptance."*⁴⁶

Een ander facet waaruit blijkt dat het offer geen magisch karakter heeft, is dat de vergeving, reiniging en heiliging niet door het offer zelf wordt veroorzaakt. De Here zelf schenkt de verlangde vergeving (Lev 4:20,26,31,35; 5:10,13,16), reinheid en heiligheid (Ex 21:13; Lev 20:8; 21:8,15,23; Ezech 20:12; 37:28) aan de offeraar.

Samenvattend kan worden gezegd dat alleen een ontmoeting tussen de heilige God en het volk Israël mogelijk is indien het volk van haar onreinheid wordt gereinigd. Die reiniging vindt plaats door het brengen van offers waarbij de innerlijke houding van de offeraar (berouw, belijdenis van zonden en gehoorzaamheid) van groot belang is. De Here zelf verleent de verlangde vergeving, reiniging en heiliging, via het offer. Dit hele proces kan worden samengevat in het woord "verzoening".

Naast reiniging had het offer nog een aantal andere functies in de eredienst. De Vaux kenmerkt het offer als een complexe handeling en men moet zich daarom hoeden voor een al te simpele behandeling⁴⁷. Het is zowel een gave, als een middel tot gemeenschap en verzoening. Een verdere behandeling van de verschillende facetten van het offer vindt plaats in het hoofdstuk "Ontmoeting als dialoog".

⁴⁵ Zie ook Spreuken 21:27.

⁴⁶ Geciteerd uit H.H. Rowley, *Worship in Ancient Israël*, blz 134.

⁴⁷ R. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde*, deel 2, blz 379.

Door de profeten wordt kritiek geleverd op het brengen van offers. God is oververzadigd van offers (Jes 1:11), en ze zijn Hem niet welgevallig (Jer 6:20; Hos 6:6; Amos 5:22; Micha 6:7) en bij de uittocht uit Egypte heeft God geen opdracht gegeven tot het brengen van offers (Jer 7:22). Tegenover het brengen van offers stellen zij gehoorzaamheid aan de Here en het doen van recht en gerechtigheid (Jes 11:17; Jer 7:23; Amos 5:24; Micha 6:8). Volgens sommigen veroordelen de profeten de eredienst in Israël en staan zij een cultuurloze religie voor, die terug gaat op Mozes⁴⁸. R. de Vaux stelt daar tegenover dat de profeten wel loyaal staan tegenover de cultus maar het onjuist gebruik ervan veroordelen⁴⁹. Zoals het vermengen van de cultus van Israël met heidense elementen zoals offers aan de Baäl (Hos 2:13-15), sacrale ontucht (Hos 4:11-13), aanbidden van afgoden (Jer 7:18). De profeten verzetten zich tegen een uiterlijke eredienst waarmee het hart niet overeenstemt. De profeten wezen er ook op dat het oordeel van God vanwege de misdrijven van het volk niet kan worden afgewend door het brengen van offers (Jer 6:19-20; 14:12; Micha 3:4; 1Sam 3:14). De profeten wilden met hun kritiek de cultus zuiver houden als een dienst aan de God van Israël.

⁴⁸ B.J. Oosterhoff, *Israëls profeten*, blz 79.

⁴⁹ R. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde*, deel 2, blz 384.

ONTMOETING ALS DIALOOG

De ontmoeting tussen God en zijn volk wordt beheerst door het feit dat de Here zich aan zijn volk openbaart:

"Ik zal daar met u samenkomen en ... over alles met u spreken wat Ik u voor de Israëlieten gebieden zal." (Exodus 25:22)

"... waar Ik met u zal samenkomen om daar tot u te spreken" (Exodus 29:42)

Alhoewel het initiatief en de prioriteit bij de Here liggen, is er geen sprake van eenrichtingsverkeer. Het volk beantwoordt het spreken van God. Het spreken van God en het antwoorden van de mens zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In elk facet van de eredienst vindt er communicatie plaats tussen Here en zijn volk. In veel gevallen kan het spreken van God echter wel onderscheiden worden van het antwoord van zijn volk. Er zal daarom eerst worden ingegaan op het spreken van de Here en vervolgens op het antwoord van zijn volk.

Het spreken van God in de ontmoeting met zijn volk is in de eerste plaats zelfopenbaring:

"Ik zal in het midden van de Israëlieten wonen en Ik zal hun tot een God zijn. En zij zullen weten, dat Ik, de Here, hun God ben, die hen uit het land Egypte geleid heb, opdat Ik in hun midden wone; Ik ben de Here, hun God." (Exodus 29:45,46)

De belofte "Ik zal hun tot een God zijn" komt 31 maal voor in het Oude Testament en draagt een existentieel karakter. Jahwe gaat een gemeenschapsrelatie aan met het door Hem gekozen en geroepen volk. Hij wil voor dit volk een nabije, helpende, zegenende en tuchtigende God zijn⁵⁰. Vriezen zegt over de openbaring van God, dat men aan één conclusie niet kan ontkomen, namelijk dat:

"de wezenlijke zin van de openbaring is gemeenschap van God en mens."⁵¹

Het doel van de openbaring is dat het volk de Here zal leren kennen (Ex 33:19; 34:5-7; Jes 52:6; Jer 31:33; Micha 2:5; Zach 2:5). In de ontmoeting met zijn volk openbaart God zichzelf zodat het volk Hem leert kennen en er zodoende gemeenschap ontstaat tussen de Here en zijn volk.

De openbaring van Jahwe is vooral een woord-openbaring⁵². Op de berg Sinaï hoort het hele volk de stem van de Here.

"Toen sprak de Here tot u uit het midden van het vuur; een geluid van woorden hoordet gij, maar een gestalte naamt gij niet waar, er was alleen een stem." (Deuteronomium 4:12)

⁵⁰ B. Wentsel, Dogmatiek deel 2, blz 107.

⁵¹ Th. C. Vriezen, Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament, blz 245.

⁵² B. Wentsel, Dogmatiek deel 2, blz 75.

Zie ook Ex 19:9,16-20; Deut 5:4. In de eerste instantie richtte God zich echter tot Mozes. De uitdrukking "De Here sprak tot Mozes" komt 81 maal voor in de Pentateuch. God spreekt van mond tot mond met hem (Ex 33:11; Num 12:8) en spreekt tot hem vanuit de tent der samenkomst (Num 1:1; 7:89; 11:16,17). Nadat de wet aan Mozes is geopenbaard, worden ook de priesters betrokken bij het onderwijs aangaande de wet van God aan het volk. De priesters begroeten het volk namens de Here wanneer het bij het heiligdom aankomt (Ps 106:1; 107:1; 118:1; 136:1), de priesters lezen het volk voor uit de wet en geven onderricht (Deut 5:1; 31:10-13; Jozua 8:34,35; 2 Kon 23:1v; Neh 8:1-9; 9:5; 13:1), de priesters zegenen het volk namens de Here (Num 6:22-27; 1 Kron 23:13). In het vorige hoofdstuk is reeds gewezen op de centrale plaats die de offers innamen in de eredienst. Over het algemeen wordt aangenomen dat ook het brengen van offers gepaard ging met onderwijs door de priesters om de betekenis van de offers te duiden⁵³. Het spreken van God door de profeten is hier buiten beschouwing gelaten omdat het hier primair om het spreken van God in de eredienst gaat.

Het *sjema* uit Deut 6:4 is de basis voor de eredienst van het volk Israël (zie blz 7, noot 5). Het vervolg daarvan vormt de kern van het antwoord dat wordt verwacht van het volk:

"Gij zult de Here, uw God, liefhebben met geheel uw hart en met geheel uw ziel en met geheel uw kracht." (Deuteronomium 6:5)

Het volk beantwoordt in de eerste plaats de liefde van de Here met wederliefde. Het spreken van de Here en het antwoord van het volk vormen op deze wijze een onlosmakelijke harmonie en lopen uit op gemeenschap. "...worship has become community between man and God - love answering to love".⁵⁴ Het antwoord van het volk moet een reactie zijn van de totale mens op wie God is. Daar is elk gebied van de menselijke persoonlijkheid bij betrokken (geheel uw hart, ziel en kracht).

*"Worship may be defined as the recognition and acknowledgement at every level of human nature of the absolute worth of God. It can, however, be understood not merely as man's acts or words, but those in response to God who discloses Himself to man."*⁵⁵

Ondanks de grote hoeveelheid aan regels en voorschriften, is de eredienst in Israël ten diepste een zaak van het hart dat volkomen is toegewijd aan de Here (Ps 51:16-19; Jes 57:15; Hos 6:6). "The sign that self is broken is true worship: God becomes the centre, the focus of delight..."⁵⁶ Alle andere (uiterlijke) facetten van de eredienst dienen daaruit voort te komen.

⁵³ A.C. Barnard, *Die erediens*, blz 77,78; H.H. Rowley, *Worship in Ancient Israel*, blz 101,102.

⁵⁴ Robert E. Cushman "Worship as Acknowledgement" in: *Worship in Scripture and tradition* (ed. Shepherd), blz 32.

⁵⁵ A.S. Herbert, *Worship in Ancient Israël*, blz 47.

⁵⁶ D.A. Carson "Worship the Lord Your God" in *Worship: Action and Adoration* (ed. Carson), blz 14.

In de tweede plaats wordt van het volk verwacht dat het luistert naar de Here. Het onderwijs vanuit de wet vormt een belangrijk aspect in het spreken van de Here. De logische consequentie is dat van het volk wordt gevraagd om te luisteren. Luisteren wil zeggen dat het volk op gezette tijden naar de plaats gaat waar de Here woont om daar te horen voorlezen uit de wet (Deut 31:10-12; Joz 8:34,35; 2 Kon 23:2; Neh 8:1-8,13,19; 9:3). Luisteren dient plaats te vinden vanuit een innerlijke houding van bereidwilligheid:

"De Here, uw God, zult gij volgen, Hem vrezen, zijn geboden houden en naar zijn stem luisteren: Hem zult gij dienen en aanhangen." (Deuteronomium 13:4)

Luisteren betekent in gehoorzaamheid doen wat de Here gezegd heeft:

"indien gij maar aandachtig luistert naar de Here, uw God, door heel dit gebod, dat ik u heden opleg, naarstig te onderhouden." (Deuteronomium 15:5)

In de derde plaats mag de ontmoeting tussen God en zijn volk niet losstaan van het leven van elke dag. De praktijk van elke dag moet onder directe invloed staan van die ontmoeting. Door in de ontmoeting met God, met een innerlijke houding van bereidwilligheid, te luisteren naar de wet van God en door deze vervolgens in de praktijk van het dagelijks leven te onderhouden, komt het totale leven van het volk onder de invloedssfeer van de Here te staan. De innerlijke houding die van het volk wordt gevraagd, dient tot uiting te komen in uiterlijke daden.

"If worship be the response of the whole man, it must be in outward expression as well as inward intension. Worship therefor must include recognized public acts and words through which the approach to God is made."⁵⁷

Dit komt in de praktijk neer op een aantal aspecten. Het volk beantwoordt de begroetingen van de priesters, bij de aankomst bij het heiligdom (Ps 134:1; 135:1)⁵⁸. Het brengen van offers heeft een meervoudige betekenis. Zond- en schuldoffers (Lev 4:1-6:7; 6:24-7:10) worden gebracht voor het belijden van zonde en ontvangen van vergeving of reiniging na melaatsheid of andere tijdelijke onreinheid, zoals in het vorige hoofdstuk is behandeld. Spijs-, dank- en vredeoffers (Lev 2; 3; 6:14-23; 7:11-21) worden gebracht om dankbaarheid te tonen voor ontvangen zegeningen. Het reukoffer wordt in verband gebracht met het gebed (Ps 141:2) en de tempel wordt een "huis van gebed genoemd" (Jes 56:7). In het latere jodendom heeft, door de ballingschap en de verwoesting van de tempel, het gebed de plaats van de offers ingenomen, waarvan Hos 14:2 reeds als voorloper wordt beschouwd⁵⁹. Het brengen van offers met de lippen vormt geen tegenstelling met het brengen van dierenoffers. Van ouds gingen dierenoffers

⁵⁷ A.S: Herbert, *Worship in Ancient Israel*, blz 47.

⁵⁸ T. Brienens, *Oriëntatie in de Liturgie*, blz 19.

⁵⁹ A.C. Barnard, *Die erediens*, blz 78; *Kleine Heiligdommen*, blz 40; T. Brienens, *Oriëntatie in de liturgie*, blz 21.

gepaard met het brengen van looffers⁶⁰ (Ps 22:22; 35:18; 40:9,10; 111:1). Zang en muziek speelden een belangrijke rol in de eredienst van het Oude Testament. In noot 8 op bladzijde 8 is reeds gewezen op de relatie tussen de Psalmen en de eredienst. Rowley zegt over het gebruik van de Psalmen:

*"...it is now increasingly believed that the psalms were used to accompany rituals acts, and that they may have been composed or sung by cultic profets who shared with the priest in official conduct of worship of the Temple."*⁶¹

Aanwijzingen hiervoor zijn te vinden in de opschriften bij de Psalmen. 55 maal komen we de aanwijzing "voor de koorleider" tegen (Ps 4:1; 5:1; 6:1, etc), aanwijzingen over de melodie waarmee de Psalm gezongen moet worden (Ps 8:1; 9:1; 22:1; 45:1; 69:1; 81:1; 84:1) en aanwijzingen over instrumenten die gebruikt moeten worden bij het zingen (4:1; 5:1; 61:1; 67:1).

Ten vierde dient er op gewezen te worden dat het Oude Testament een belangrijke relatie legt tussen de eredienst en het ethisch handelen in het sociaal maatschappelijk leven. Het brengen van offers en het voldoen aan de voorgeschreven rituelen heeft alleen zin als het maatschappelijk leven daarmee in overeenstemming is. Vooral de profeten Amos en Jesaja wijzen het volk hierop. Zolang de rijken in de samenleving van Israël zich tegoed doen ten koste van de armen door afpersing (Jes 1:23; Amos 2:6,8; 5:11,12), de arme naar de rand van de samenleving wordt gedrongen (Amos 5:12), de rechters niet eerlijk recht spreken en onrechtvaardige boetes opleggen (Amos 2:8)⁶², er niet gezorgd wordt voor weduwen en wezen (Jes 1:17) en er sprake is van seksuele immoraliteit (Amos 2:7)⁶³, zolang is de cultus van Israël in de ogen van de Here geen eredienst. Ondanks het feit dat men zich aan de voorgeschreven uiterlijke regels houdt. In die situatie ontraadt de Here het volk om naar het heiligdom te komen (Amos 4:4,5; 5:5).

"Ik haat, ik veracht uw feesten, en kan uw samenkomsten niet luchten." (Amos 5:21)

De Here heeft geen welgevallen aan de offers die worden gebracht (Jes 1:11; Amos 5:22) en aan de feesten die worden gevierd (Jes 1:13,14), Hij wil hun lofliederen en hun gebeden niet horen (Jes 1:15; Amos 5:23). Het houden van samenkomsten in combinatie met sociaal en maatschappelijk onethisch gedrag is in de ogen van de Here onmogelijk. "... Ik verdraag het niet: onrecht met feestelijke vergadering" (Jes 1:13^b). De consequenties van de ontmoeting tussen God en zijn volk strekken zich uit tot buiten de eigenlijke samenkomsten en hebben betrekking op het totale leven. Het antwoord van het volk is een sociaal maatschappelijke levensstijl in overeenstemming met de geboden van God.

⁶⁰ J. Ridderbos, De kleine profeten, eerste deel, blz 116.

⁶¹ H.H. Rowley, Worship in Ancient Israël, blz 81.

⁶² Aangenomen wordt dat het tweede gedeelte van dit vers betrekking heeft op rechters. Zie C. van Gelderen, Het boek Amos, blz 35,36.

⁶³ Het is niet duidelijk of het in dit vers om sacrale of gewone prostitutie gaat. Zie a.w. blz 34,35.

*"At its heart, Old Testament worship was double-sided. On one hand, consent to God's sovereign being, majesty, and beneficence. It was praise and thanksgiving in reverence and adoration. On its other side worship was acceptance of responsibility for uses of the divine benefits."*⁶⁴

Ten slotte dient nog aandacht besteed te worden aan het spanningsveld met aan de ene kant de gemeenschap tussen God en zijn volk en aan de andere kant de afstand die er is tussen God en de mens. Vriezen merkt op dat het gesprek van God en mens nooit zonder meer een dialoog is⁶⁵. God en de mens zijn geen gelijkwaardige gesprekspartners. God is de heilige. De ontmoeting is theocentrisch (zie betreffende hoofdstuk). De mens is afhankelijk van Gods genade. God heeft in het gesprek het eerste en het laatste woord (Gen 18:33). God is soeverein in het wel of niet verhoren van gebeden (Jer 15; Hos 6) of in het wel of niet aannemen van een offer (Gen 4; Psalm 50; Jer 1).

De afstand blijkt ook uit de gedachte in het Oude Testament dat een mens nooit God kan zien en leven (Gen 32:30; Ex 33:20; Deut 5:26; Jes 6:5). Zelfs bij de verschijning van de Here aan Mozes (Ex 34:5-29) wordt gezegd dat Mozes de heerlijkheid van God niet volledig kon aanschouwen (Ex 33:18v), maar slechts van achteren. Dat het volk zich bewust was van de afstand blijkt ook uit de Psalmen waarin wordt opgeroepen om te knielen voor de Here omdat Hij de heilige is (Ps 95:6; 99:5,9; 132:7). Rowley zegt over de afstand tussen God en zijn volk:

*"They did not come with an easy familiarity into the presence of God, but were aware of his greatness and majesty, and came with a sense of privilege to his house."*⁶⁶

Dat er sprake is van ontmoeting op afstand komt al tot uiting bij de verbondssluiting op de Sinai. Het volk mocht slechts op afstand naderen (Ex 19:12,21,23). Tussen de ark, wanneer deze gedragen werd, en het volk moest een afstand zijn (Joz 3:4). Ook in de praktijk van de eredienst komt dit tot uiting. Het volk mocht alleen in de voorhof komen, de priesters alleen in het heilige, en de hogepriester, slechts eens per jaar, in het heilige der heilige (Ex 30:10; Lev 16:2; 23:27).

⁶⁴ Robert E. Cushman "Worship as Acknowledgment" in: *Worship in Scripture and Tradition* (ed. Shepherd), blz 24.

⁶⁵ Th.C. Vriezen, *Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament*, blz 144.

⁶⁶ H.H. Rowley, *Worship in Ancient Israel*, blz 257.

ONTMOETING EN VIERING

De ontmoeting tussen God en zijn volk draagt een feestelijk karakter. Het verzoek aan de Farao van Egypte om het volk Israël te laten vertrekken, wordt als volgt gemotiveerd:

"Laat mijn volk gaan om ter mijner ere in de woestijn een feest te vieren" (Exodus 5:1^b)

Het vieren nam een belangrijke plaats in in de eredienst van het volk Israël. In het vieren van de feesten komt het theocentrisch karakter van de ontmoeting tussen God en zijn volk opnieuw naar voren. Het was de Here zelf die de feesten instelde en het volk de opdracht gaf om ze te vieren (Ex 5:1; 12:14; 13:6; Lev 23, 2 Kron 31:3; Neh 8:10-12). Het zijn de feesttijden of feesten des Heren (Ex 10:9; Lev 23:2,4,37,39, 41,44; Ezra 3:5; Hos 9:5).

Het volk was in het vieren van de feesten gericht op de Here, het vierde feest voor de Here (Ex 12:14; 13:6; 32:5; 23:6; Num 29:12; Rich 21:19; Ezech 45:23), ter ere van de Here (Ex 5:1; Deut 16:8,10,15), voor het aangezicht van de Here (Deut 16:16; 1 Kon 8:65; 1 Kron 23:31; 2 Kron 2:4; Ezech 46:9) en boog zich in heilige feestdos neer voor Hem (1 Kron 16:29; 2 Kron 20:21; Ps 29:2; 96:9).

De algemene term voor feest, **מוֹעֵד**, kan worden vertaald met ontmoeting, afspraak of bijeenkomst. Het wordt gebruikt voor een grote verscheidenheid van godsdienstige feesten zoals de dagelijkse offers, de sabbat, de nieuwe maan en de grote jaarlijkse feesten (Num 10:10; 29:39; 1 Kron 23:31; Jes 1:14; Klaagl 2:6)⁶⁷. Een ander Hebreeuws woord voor feest **חַג**, wordt daarentegen gereserveerd voor de drie grote feesten, het Pascha, het Loofhuttenfeest en het feest der weken, die ieder jaar gevierd werden (Ex 23:15-16; 34:18-22; Deut 16:16; 2 Kron 8:13)⁶⁸. Dit woord betekent letterlijk pelgrimage. Dat weerspiegelt het feit dat in latere tijden de feesten altijd werden gevierd in het centrale heiligdom in Jeruzalem en er een pelgrimage nodig was om aan de feesten deel te nemen⁶⁹.

Een belangrijk aspect bij het vieren is gedenken. T. Brienens stelt dat het gedenken tot de meest essentiële elementen behoort van Israëls religie. Israël wordt opgeroepen om de daden van zijn God te gedenken⁷⁰.

Het Hebreeuwse woord voor gedenken, **זָכַר**, kent drie betekenissen, namelijk herinneren als een innerlijk mentale activiteit, herinneren dat leidt tot daden en iemand ergens aan herinneren⁷¹. Het werkwoord wordt gebruikt met de Here als subject. Hij gedenkt aan Noach en de zijnen (Gen 8:1; 9:15,16), aan zijn verbond met Abraham en met de aartsvaders (Gen 19:29; Ex

⁶⁷ Theological Wordbook of the Old Testament, Volume 1, blz 388,389

⁶⁸ A.w. blz 261, 262

⁶⁹ G. Wenham, The Book of Leviticus, blz 303.

⁷⁰ T. Brienens, Oriëntatie in de liturgie, blz 69.

⁷¹ Theological Wordbook of the Old Testament, Volume 1, blz 241.

2:24; 6:4; 32:13; Lev 26:42; Ps 105:8,9). God gedenkt aan de mens (Ps 8:5), aan zijn volk (Ps 74:2) en aan zijn barmhartigheid en goedertierenheid (Ps 25:6,7). Het gedenken van God leidt tot daden van vergeving, verlossing en uitredding uit nood⁷².

Ook het gedenken door de mens resulteert in daden. Gedenken leidt tot bekering (Ps 22:27; Ezech 6:9), tot het gehoorzamen van de geboden van God (Num 15:40) in het bijzonder het houden van de Sabbat (Ex 20:8). Het gedenken van de grote daden Gods vindt plaats door ze publiekelijk te proclameren en loopt uit op lofprijzing en aanbidding (1 Kron 16:8-12).

"Ik zal de daden des Heren gedenken, ja ik wil gedenken uw wonderen van ouds."
(Psalm 77:11)

Bij het gedenken gaat het om de grote daden die God gedaan heeft in de geschiedenis van het volk. Steeds worden in gedachtenis geroepen de daden van God in de schepping (1 Kon 19:15; Neh 9:6; Ps 8:3; 40:5; 104:24; 107:31), de roeping van Abraham (Deut 10:15; Neh 9:7,8), de uitredding uit Egypte en de 40-jarige tocht door de woestijn met alle tekenen en wonderen die de Here in die periode gedaan heeft (Neh 9:12-21; Ps 78:12-53; 105:27-37; 106:7-11; 135:8-15), de verbondssluiting op de Sinaï (Neh 9:13,14; Ps 78:5-7; 103:7; 147:19,20; Mal 4:4), de erfenis van het land Kanaän (1 Kron 22:18; Neh 9:23-25; Ps 44:2,3; 78:55; 80:8; 135:10,11; 136:17-22) en Gods handelen met het volk Israël nadat het in Kanaän was komen wonen (Neh 9:26-31; Ps 103:8,9; 106:43-45; 145:8,9).

In die daden ligt het leven en de toekomst van Israël. Daarom mogen die daden nooit worden vergeten, maar moeten steeds in herinnering worden geroepen en dat gebeurt vooral in de eredienst en bij het vieren van de feesten. Die heilsdaden vormen de grond voor de zekerheid dat God nog steeds redt en zorgt⁷³.

Het volk wordt opgeroepen om de daden van God te gedenken, in het boek Deuteronomium tot 12 maal toe. Het gaat erom in gedachtenis te houden, wie God is en wat Hij gedaan heeft in de geschiedenis van Israël. De geschiedenis is dan ook openbarings- of heilsgeschiedenis⁷⁴. Het gaat bij gedenken niet om de historische wetenswaardigheden maar om de verkondiging van Gods handelen in z'n betekenis voor heden en toekomst⁷⁵. J. Coert Rylaarsdam zegt over het gedenken, in het heden, van de daden van God in de geschiedenis van Israël het volgende:

*"It must be noted that in biblical history present and past are indistinguishable; it celebrates the power and action of God in the past to proclaim it as a present and imminent reality."*⁷⁶

⁷² Rudolf Boon, Over het geheimenis van de kerkdienst, Cahier, jaargang 7 nr. 1, blz 10.

⁷³ A.C. Barnard, Die erediens, blz 76.

⁷⁴ T. Brienen, Oriëntatie in de liturgie, blz 69.

⁷⁵ E.H. van Olst, Bijbel en liturgie, blz 28.

⁷⁶ J Rylaarsdam "The Matrix of Worship in the Old Testament" in: Worship in Scripture and Tradition (ed. Shepherd), blz 48.

Rudolf Boon⁷⁷ sluit hierbij aan en stelt dat het in de Schrift bij gedenken, binnen de context van de eredienst, gaat om de blijken van Gods heilsbedoelingen die eertijds hebben plaats gevonden. Deze worden door viering zodanig in het heden beleefd, ervaren, beleden en geïnterpreteerd dat hun kracht en uitwerking tot bevrijding, verzoening en verlossing voor het heden en de toekomst aan de dag treden. De aandacht is daarbij niet gericht op de gedenkende mens maar op de sprekende en handelende God.

Dit alles betekent niet dat gedenken een magisch ritueel is waarbij de gedenkende mens iets uit het verleden oproept. Herdenken en herinneren wordt gedenken en gedachtenis omdat het gebeurt in tegenwoordigheid van God, voor zijn aangezicht.

*"Vergeetachtigheid leidt tot ballingschap maar gedenken is het geheim van de verlossing."*⁷⁸

Het gedenken krijgt praktisch gestalte in de viering van de verschillende offers en feesten. Van belang hierbij is dat de feesten aan vaste tijden waren gebonden. Van Olst stelt dat de feesten in de bijbel niet zozeer hoogtepunten zijn die zich af en toe voordoen, maar dat ze het gebinte vormen dat de tijden draagt. Vieren betekent dat men z'n leven inbedt in Gods grote daden⁷⁹. De feesten brengen ordening aan in de tijd. Deze ordening kent vier verschillende ritmen. De ordening van de dag door de dagelijkse offers, de ordening van de week door de sabbat, de ordening van de maand door het feest van de nieuwe maan en de ordening van het jaar door de feesten.

De dagelijkse eredienst in de tabernakel en in de tempel werd in belangrijke mate bepaald door het brandoffer van een lam in de ochtend en tussen de twee avonden, d.w.z. in de avondschemering⁸⁰. Bij dit offer werd nog het spijsoffer gevoegd van meel, aangemaakt met olie en een plenging van wijn (Ex 29:38-42; Num 28:2-8). Ook werd er iedere morgen en avond een wierrookoffer gebracht op het reukwerkaltaar (Ex 30:7,8).

Het vieren en gedenken van de sabbat heeft een belangrijke plaats in het godsdienstige leven van het volk Israël. Het sabbatsgebod in Deuteronomium 5 vergt 1/3 van de woorden van de decaloog en vormt het hart ervan⁸¹. Het Hebreeuwse werkwoord dat voor het vieren van de sabbat wordt gebruikt, *שָׁבַת*, betekent ergens mee ophouden, ergens van afzien of rusten. Wanneer het gebruikt wordt in combinatie met de sabbat betekent het rusten in de zin van vertrouwen, berusten of uitrusten. Het komt 13 maal voor in combinatie met de sabbat⁸². Het

⁷⁷ Rudolf Boon, De joodse wortels van de christelijke eredienst, blz 29,30.

⁷⁸ Baal Shem-Tov, geciteerd in E.H. van Olst, Bijbel en liturgie, blz 29.

⁷⁹ A.w., blz 42,43.

⁸⁰ R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 407.

⁸¹ C.B. Postumus Meyjes, Van ophouden weten, blz 12,13.

⁸² Theological Wordbook of the Old Testament, Volume 2, blz 902.

vieren van de sabbat kent drie motieven namelijk het gedenken van de schepping, van de bevrijding uit Egypte en van de verzoening.

In de decaloog van Exodus wordt het vieren van de sabbat als volgt gemotiveerd.

"Want in zes dagen heeft de Here de hemel en de aarde gemaakt, de zee en al wat daarin is, en Hij rustte op de zevende dag; daarom zegende de Here de sabbatdag en heiligde die." (Exodus 20:11)

In de eerste plaats kan op grond van deze motivatie gezegd worden dat God door de heiliging (apart zetten) van de sabbat een orde instelde voor de mensheid. Daardoor is de tijd verdeeld in tijd en heilige tijd, in het leven van elke dag en een bijzondere dag, in dagen van werken en dagen van rust. Een orde die bepalend is voor het menselijk bestaan⁸³. In de tweede plaats kan op grond van deze motivatie gezegd worden dat het houden van de sabbat een gedachtenis is aan de daden van God in de schepping.

"In the sabbat observance, as in all Hebrew festivals, an act of God is commemorated."⁸⁴

In de decaloog van Deuteronomium wordt het vieren van de sabbat als volgt gemotiveerd.

"Want gij zult gedenken, dat gij dienstknechten in het land Egypte geweest zijt, en dat de Here, uw God, u vandaar heeft uitgeleid met een sterke hand en met een uitgestrekte arm; daarom heeft u de Here, uw God, geboden de sabbatdag te houden." (Deuteronomium 5:15)

Aan heel Israël wordt geboden op de zevende dag op te houden met werken. Daarmee ontstaat er ruimte om wekelijks te gedenken dat God Israël uit de slaverij van Egypte heeft bevrijd.

Posthumus Meyjes stelt dat de verschillen in motivatie tussen Deuteronomium 5 en Exodus 20 complementair zijn. Het scheppingsgeloof (Ex 20) en de exoduservaring (Deut 5) liggen in hetzelfde perspectief. Want de God van de exodus is geen andere dan de Schepper van hemel en aarde⁸⁵.

Het derde motief voor het vieren van de sabbat is verzoening. Dit motief hangt samen met de Grote Verzoendag die wel de "sabbat der sabbatten" wordt genoemd⁸⁶. Op die dag wordt er verzoening gedaan en wordt het volk gereinigd van al hun zonden (Lev 16:30). Deze dag zal voor de Israëlieten een "volkomen sabbat" zijn (Lev 16:31).

Het houden van de sabbat is een teken van het leven in het verbond met God en het hierdoor geheiligd zijn (Ex 31:16,17; Ezech 20:12,20). Om dat verbond in stand te houden moet de sabbat geheiligd worden. Omdat de sabbat heilig is en een teken van het verbond, is het naleven ervan onderpand van het heil (Jes 58:13,14; 56:2; Jes 17:29-27) terwijl de ontheiliging

⁸³ Victor P. Hamilton, *The Book of Genesis*, blz 143.

⁸⁴ Alan Cole, *Exodus*, blz 158.

⁸⁵ C.B. Posthumus Meyjes, *Van ophouden weten*, blz 13.

⁸⁶ E.H. Olst, *Bijbel en liturgie*, blz 44.

ervan voor het individu uitsluiting uit de gemeenschap meebrengt (Ex 31:14; 35:2; Num 15:32-36) en voor het volk straf van God (Ez 20:13; Neh 13:17-18)⁸⁷.

De sabbat is geboden in de wetgeving, het houden ervan neemt een grote plaats in in de eredienst van het volk Israël en is een teken van het leven in het verbond. Dat duidt opnieuw op de nauwe relatie tussen wetgeving, verbond en eredienst.

Er lijkt een overeenkomst te bestaan tussen de sabbat en het feest van de nieuwe maan⁸⁸. Beide feesten worden regelmatig samen genoemd (2 Kon 4:23; 1 Kron 23:31; 2 Kron 2:4; 8:13; 31:3; Neh 10:33; Jes 1:13,14; 66:23; Ezech 45:17; 46:1,3; Hos 2:10; Amos 8:5). Op beide dagen was het verboden om handel te drijven (Amos 8:5). Het lijkt er dus op dat het feest van de nieuwe maan een rustdag was, evenals de sabbat. Op de eerste dag van de nieuwe maanmaand werden er extra offers gebracht (Num 28:11-15). Het feestelijke karakter van de dag hangt samen met het voorschrift om op die dag een stoot op trompetten te geven. Volgens Numeri 10:10 moest dat gebeuren op vreugdedagen, feesten en nieuwemaansdagen. Het blazen op de trompet heeft het volgende doel:

"... zij zullen u dienen om u voor het aangezicht van uw God in gedachtenis te brengen; Ik ben de Here, uw God." (Numeri 10:10⁹)

De drie grote feesten die ieder jaar gevierd werden, zijn het Paasfeest, het Wekenfeest en het Loofhuttenfeest (Ex 23:14-17; 34:23,24; Deut 16:16). Voor deze drie feesten trok men ieder jaar naar het centrale heiligdom in Jeruzalem, toen het volk eenmaal gevestigd was in het land Kanaän. Rondom deze feesten zijn waarschijnlijk ook de liederen van de opgang ontstaan die we vinden in Psalm 120 t/m 134⁸⁹.

Het paasfeest bestaat uit twee op elkaar volgende feesten, die als één feest werden gevierd, het Pascha en (het feest van de) ongezuurde broden. Het Pascha werd gevierd in de eerste maand van het jaar. In de avondschemering van de 14e werd een eenjarig lam geslacht (Ex 12:6; Lev 23:5; Num 28:16), werd het bloed gestreken aan de bovendorpel en de posten (Ex 12:7) en het vlees van het offer gebraden en in dezelfde nacht gegeten (Ex 12:8,9; 34:25). De deelnemers aten de maaltijd in reistenue (Ex 12:11). Het feest van de ongezuurde broden werd direct aansluitend gevierd van de 15de tot en met de 21ste (Num 28:17). Er werd brood zonder gist gegeten (Ex 12:15; 23:15; 34:18; Lev 23:6). De eerste en laatste dag van het feest waren rustdagen, er was een samenkomst en er werden offers gebracht (Ex 12:16; Lev 23:7,8; Num 28:18,25).

Zowel het feest van de ongezuurde broden (Ex 23:14; 34:18; Deut 16:3) als het Pascha (Deut 16:1,6) als beide feesten samen (Ex 12:12,13,17,23-27,39) zijn verbonden met de uittocht uit

⁸⁷ R. de Vaux, Hoe het oude Israël leefde, deel 2, blz 425.

⁸⁸ K. Roubos, Feesten in Israël, blz 36.

⁸⁹ Franz Delitzsch, Kommentaar op de Psalmen, deel 2, blz 290.

Egypte. Het feest is bedoeld als een gedachtenis aan de groten daden van God bij de uittocht uit Egypte.

"En deze dag zal u een gedenkdag zijn, gij zult hem vieren als een feest voor de Here; in uw geslachten zult gij hem als een altoosdurende inzetting vieren." (Exodus 12:14)

Beide feesten bestonden waarschijnlijk al voor de uittocht uit Egypte⁹⁰. Dat neemt echter niet weg dat deze feesten in de religie van Israël verwijzen naar het meest indrukwekkende ingrijpen van God in de geschiedenis van zijn volk.

Het tweede grote jaarlijkse feest wordt aangeduid met verschillende benamingen namelijk het feest van de oogst (Ex 23:16), het feest der weken (Ex 34:22) of het feest de eerstelingen (Num 28:26). De benaming feest der weken hangt samen met het feit dat dit feest 7 weken na het feest der ongezuurde broden werd gevierd (Lev 23:15,16). De andere twee benamingen duiden op een verbinding met de oogst. Het feest viel samen met het binnenhalen van de oogst. Op het feest werden twee broden, gebakken van de nieuwe oogst, als een offergave aan de Here gebracht (Lev 23:17-20). Het was een rustdag en er werd een samenkomst gehouden (Lev 23:21). Het voornaamste doel van dit feest is de uiting van dankbaarheid voor de oogst en de heiliging van de oogst⁹¹. In het Oude Testament is er geen nadrukkelijke verbinding tussen dit feest en de heilsgeschiedenis. Pas vanaf de 2de eeuw van onze jaartelling gingen de rabbijnen het feest beschouwen als een herdenking van de verbondssluiting op de Sinai⁹².

Het derde grote jaarlijkse feest is het feest der loofhutten. Het werd gevierd op de 15de dag van de zevende maand en duurde zeven dagen lang (Lev 23:34). Gedurende deze zeven dagen woonde het volk in loofhutten (Lev 23:42 Neh 8:14-17). Er werden offers gebracht en de eerste en de laatste dag waren rustdagen en werden er samenkomsten gehouden (Lev 23:36). Het feest is verbonden met het wonen in tenten tijdens de woestijnreis (Lev 23:43) en is dus bedoeld als een gedachtenis.

Uit Leviticus 23:39 en Deuteronomium 16:15 blijkt dat er ook een verbinding bestaat met het oogstseizoen. In het algemeen kan van de jaarlijkse feesten worden gezegd dat ze een heilshistorische duiding hebben, terwijl ze door het tijdstip waarop ze werden gevierd verbonden waren aan het ritme van zaaien en oogsten⁹³.

⁹⁰ R. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde*, deel 2, blz 442; K. Roubos, *Feesten in Israël*, blz 93-95.

⁹¹ K. Roubos, *Feesten in Israël*, blz 119.

⁹² R. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde*, deel 2, blz 445.

⁹³ E.H. van Olst, *Bijbel en liturgie*, blz 46.

SAMENVATTING EN CONCLUSIE

Ondanks het feit dat de ontmoeting tussen de Here en het volk Israël wordt gekenmerkt door cultische voorschriften en handelingen, wordt de kern ervan bepaald door een werkelijke ontmoeting tussen God en zijn volk.

De Here zelf is het centrum van de eredienst in het Oude Testament. Hij neemt het initiatief en bepaalt de plaats, het tijdstip en de wijze van samenkomen. Het karakter van de ontmoeting wordt bepaald door wie God is en wat Hij gedaan heeft en nog steeds doet. Hij is de enige God die gediend en aanbeden mag worden. Er bestaat een nauwe relatie tussen de wetgeving, het verbond en de eredienst. De eredienst wordt gedragen door het verbond.

Dat God aanwezig is op de plaats van ontmoeting blijkt uit het feit dat Hij woont in het heiligdom. Het volk verschijnt voor het aangezicht des Heren en de hele eredienst vindt plaats voor zijn aangezicht. Ook het gedrag van het volk en van de priesters duidt erop dat God aanwezig is in het heiligdom.

De Here woont op een bepaalde plaats en is tegelijk de transcendente en alomtegenwoordige God. Aan beiden kan op grond van het Oude Testament recht worden gedaan zonder aan Gods wezen te kort te doen. Hij is de God, die de werkelijkheid van het volk Israël te boven gaat. Tegelijk is Hij de reëel aanwezige in de concrete, door tijd en ruimte bepaalde situatie van zijn volk.

De ontmoeting tussen God en zijn volk was alleen mogelijk door verzoening. De heilige God kan geen ontmoeting hebben met een onrein volk. Daarom moest het volk gereinigd worden. Dat vond plaats door middel van offers. De houding van de offeraar (berouw, belijdenis van zonden, bekering en gehoorzaamheid) is daarbij van groot belang. De verlangde vergeving, reiniging en heiliging wordt via het offer door de Here zelf verleend. Het gereinigde volk werd in de ontmoeting met de Here geheiligd door zijn heiligheid.

In de ontmoeting vindt er een dialoog plaats tussen God en zijn volk. God spreekt en het volk antwoordt. Het spreken van God is in de eerste plaats zelf-openbaring zodat het volk de Here leert kennen en er gemeenschap ontstaat tussen God en zijn volk. De openbaring van God is vooral woord-openbaring. God spreekt tot het volk via Mozes, de wetgeving, het onderwijs en de zegen van de priesters. In de hele eredienst spreekt de Here tot zijn volk. Van het volk wordt verwacht dat het de liefde van de Here beantwoordt met wederliefde. Het volk luistert met een bereidwillig hart naar het spreken van God en doet gehoorzaam wat God gezegd heeft. Er bestaat een nauwe relatie tussen de eredienst en het ethisch handelen in het sociaal maatschappelijk leven. De consequenties van de ontmoeting tussen God en zijn volk strekken zich uit tot het leven van elke dag. Het antwoord van het volk is een sociaal maatschappelijke levensstijl die overeenstemt met Gods geboden.

De ontmoeting tussen God en zijn volk heeft een feestelijk karakter. Eén van de meest essentiële aspecten hierin is het gedenken van wie de Here is en wat Hij gedaan heeft in de geschiedenis van het volk. Door het gedenken worden Gods daden in het heden beleefd. Dat

geeft kracht voor het heden en voor de toekomst. Het gedenken krijgt praktisch gestalte in het vieren van de sabbat, de nieuwemaansdagen en de jaarlijkse feesten.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Barnard, A.C. *Die erediens*. Pretoria: N.G. Kerkboekhandel Transvaal, 1981.
- Binnendijk, Henk. *De Tabernakel*. Hilversum: Stichting de Evangelische Omroep, 1981.
- Boon, R. *De joodse wortels van de christelijke eredienst*, tweede druk. Mededelingen aflevering 40. Amsterdam: Prof. dr. G. van der Leeuw-stichting, 1973.
- Brom, L.J. van den. *God alomtegenwoordig*. Dissertationes Neerlandicae, series theologica 7. Kampen: J.H. Kok, 1982.
- Brienen, T. *Oriëntatie in de liturgie*. Theologie in reformatorisch perspectief, deel 3, eds. C. den Boer, I.A. Kole, A. Noordegraaf en W.H. Velema. Zoetermeer: Boekencentrum, 1992.
- _____. *Twee in één, hoe God samenkomt met zijn volk: de grondvraag van de liturgie*. Kampen: J.H. Kok, 1978.
- Carson, D.A., ed. *Worship: Adoration and Action*. Grand Rapids: Baker Book House, 1993.
- Centrum voor Bijbelstudie en Onderzoek. *Kleine Heiligdommen: Functie en doel van de synagoge*. Nijkerk: Centrum voor Bijbelstudie en Onderzoek, 1988.
- Cole, Alan. *Exodus: An Introduction and Commentary*. The Tyndale Old Testament Commentaries, ed. D.J. Wiseman. London: The Tyndale Press, Paperback Edition, 1973.
- Delitzsch, Franz. *Kommentaar op de Psalmen*. De Godgeleerde Bibliotheek of reeks van wetenschappelijk-theologische werken uit het buitenland, eerste deel. Utrecht: Kemink en Zoon, 1875.
- Fensham, F.C. *Exodus*, derde druk. De prediking van het Oude Testament, eds. A. Van Selms, A.S. van der Woude en C. Van Leeuwen. Nijkerk: Callenbach, 1984.
- Gelderen, C. van. *De boeken der koningen*, eerste deel, derde druk. Korte verklaring van de Heilige Schrift. Kampen: J.H. Kok, 1951.
- _____. *Het boek Amos*. Commentaar op de kleine profeten. Kampen: J.H. Kok, 1933.

Gispen, W.H., B.J. Oosterhoff, H.N. Ridderbos, W.C. van Unnik en P. Visser, eds. *Bijbelse Encyclopedie*, tweede druk, deel 1 en 2. Kampen: J.H. Kok, 1975.

_____. *Exodus*, eerste deel, tweede druk. Korte verklaring der Heilige Schrift. Kampen: J.H. Kok, 1951.

_____. *Exodus*, tweede deel, tweede druk. Korte verklaring der Heilige Schrift. Kampen: J.H. Kok, 1951.

Hamilton, Victor P. *The Book of Genesis, Chapters 1-17*. The New International Commentary on the Old Testament, ed. R.K. Harrison. Grand Rapids: Eerdmans, 1990. Reprint, Grand Rapids: Eerdmans, 1991.

Harris, R. Laird, Gleason L. Archer, Jr. and Bruce K. Waltke, eds. *Theological Wordbook of the Old Testament*, Volume 1 and 2. Chicago, Moody Press, 1980.

Herbert A.S. *Worship in Ancient Israel*. Ecumenical Studies in Worschip, eds. J.G. Davies and A. Raymond George, No. 5. Verginia: John Knox Press, 1965.

Houtman, C. *Exodus*, deel I. Commentaar op het Oude Testament, eds. W.H. Gispen, J.L. Koole, J.C. Moor, M.J. Mulder and E. Noort. Kampen: J.H. Kok, 1986.

_____. *Exodus*, deel II. Commentaar op het Oude Testament, eds. W.H. Gispen, J.L. Koole, J.C. Moor, M.J. Mulder and E. Noort. Kampen: J.H. Kok, 1989.

Jonker, H. *Liturgische oriëntatie: gesprekken over de eredienst*. Wageningen: Zomer & Keunings, 1963.

Micklem, Nathaniel, ed., *Christian Worship: studies in its History and Meaning by Members of Mansfield College*. London: Oxford University Press, 1936. Reprint, London: Oxford University Press, 1954.

Noordt zij, A. *Ezechiël*, vierde druk. Korte Verklaring van de Heilige Schrift. Kampen: J.H. Kok, z.j.

Niftrik, G.C. van. *De hemel: over de ruimtelijkheid van God*. Nijkerk: Callenbach, 1968.

Olst, E.H. van. *Bijbel en liturgie: een pleidooi voor het vieren*. Reeks van het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit te Amsterdam over levensbeschouwing en wetenschap 4. Baarn: Ten Have, 1983.

Oosterhoff, B.J. *Israëls profeten*. Baarn: Bosch & Keuning, z.j.

Oswalt, John N. *The Book of Isaiah, Chapters 1-39*. The New International Commentary on the Old Testament, ed. R.K. Harrison. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Co., 1986. Reprint, Grand Rapids: Eerdmans Publishing Co., 1993.

Plantinga, T.P. *Daar woont Hijzelf*. Baarn: Bosch & Keuning, z.j.

Posthumus Meyjes, C.B. *Van ophouden weten: de betekenis van het sabbatsgebod voor onze tijd*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1993.

Ridderbos, J. *De kleine profeten*, eerste deel, vierde druk. Korte Verklaring van de Heilige Schrift. Kampen: J.H. Kok, z.j.

- Ridderbos, Nic. H. *De Psalmen*, eerste deel. Korte verklaring van de Heilige Schrift. Kampen: J.H. Kok, 1962.
- Roubos, K. *Feesten in Israël ten tijde van het Oude Testament*. Bibliotheek van boeken bij de bijbel. Baarn: Bosch & Keuning, 1960.
- Rowley, H.H. *Worship in Ancient Israël: Its Forms and Meaning*. London: SPCK, 1976.
- Shepherd Massey H., Jr., ed., *Worship in Scripture and Tradition*. New York: Oxford University Press, 1963.
- John B. Taylor, *Ezekiel: an Introduction and Commentary*. Tyndale Old Testament Commentaries, ed. D.J. Wiseman. Leicester: Inter-varsity Press, 1969; Paperback edition reprint, Leicester: Inter-varsity Press, 1978.
- Vaux, R. de. *Hoe het oude Israël leefde*, deel 1 en 2, vertaling Luc. Grollenberg. 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1986.
- Vriezen, Th.C. *Hoofdlijnen der theologie van het Oude Testament*, tweede druk. Wageningen: H. Veenman & Zonen, 1954.
- Wenham, Gordon J. *The book of Leviticus*. The New International Commentary on the Old Testament, eds. R.K. Harrison and Robert L. Hubbard, Jr. Grand Rapids: Eerdmans Publishing Co., 1979.
- Wensinck, A.J. *Liturgie in het Oude Testament*. Baarn: Bosch & Keuning N.V., 1937.
- Wentzel, B. *Dogmatiek*, deel 2, *De openbaring, het verbond en de apriori's*. Kampen: J.H. Kok, 1982.
- _____. *Dogmatiek*, deel 3a, *God en mens verzoend*. Kampen: J.H. Kok, 1987.
- Wiseman, Donald J. *1 and 2 Kings*, Tyndale Old Testament Commentaries, ed. D.J. Wiseman. Leicester: Inter-Versity Press, Paperback edition, 1993.

ARTIKELEN

- Janse, S. "Heeft Jeruzalem nog een plaats in het heilsplan van God?" *Soteria*, jaargang 12, nr. 4 (december 1995): 22-29
- Boon, Rudolf. "Over het geheimenis van de kerkdienst." *Cahier*, jaargang 7, nr 1 (maart 1993): 10-14

SOFTWARE

- BibleWorks for Windows Version 3.2, Hermeneutika, Computer-Aided Bible Research, Big Fork, 1995.
- Online Bible for Windows Version 6.2, Stichting Publishare, Dordrecht, 1994.

Totaal aantal woorden: 12883